

ADABIY TAHRIRNING NAZARIY-TARIXIY ASOSLARI: MILLIY MEROS VA JAHON TAJRIBASI UYG'UNLIGI

Orifjon MADVALIYEV

Alisher Navoiy nomidagi

ToshDO'TAU tayanch doktoranti,

oriftolib@gmail.com,

ORCID ID: 0009-0000-8016-4811

Annotatsiya. Ushbu tezisdagi adabiy tahrirning adabiyotshunoslik bilan uzviy bog'liqligi, uning nazariy-tarixiy asoslari tahlil qilinadi. Matn sifatini ta'minlashga qaratilgan tahririy yondashuvlarning o'zbek mumtoz adabiyoti (Navoiy, Bobur), G'arb (AQSH, Yevropa) va Rossiya noshirlik maktablari misolida shakllanish bosqichlari qiyosiy o'rganiladi. Garchi turli madaniyatlarda o'ziga xos rivojlangan bo'lsa-da, professional tahrirning asosiy tamoyillari – aniqlik, mantiqiy izchillik va muallif uslubini hurmat qilish universal xarakterga egaligi ko'rsatib beriladi.

Kalit so'zlar: *adabiy tahrir, adabiyotshunoslik, tahrir tarixi, Navoiy, Bobur, noshirlik maktabi, muallif*

Kirish

Adabiyotshunoslikning fundamental muammolaridan biri o'quvchi badiiy asarni muallif niyatiga mos ravishda idrok etishi, ya'ni asarning retseptiv estetikasi masalasidir. Muallif qalbidagi g'oya va o'quvchi ongida hosil bo'ladigan taassurot o'rtasida vositachilik qiluvchi ko'prik esa matndir. Uning sifati, uslub va grammatikaga muvofiqligi, lingvistik pishiqliigi va ravonligi badiiy niyatning

to'laqonli ro'yobga chiqishini belgilaydi. Matndagi uslubiy g'alizliklar yoki oddiy imloviy xatolar o'quvchining asardan oladigan estetik zavqiga putur yetkazishi, uning diqqatini asar mag'zidan chalg'itib, idrok jarayonida kognitiv dissonansni yuzaga keltirishi mumkin. Bu holat, o'z navbatida, muallifning intellektual salohiyatiga nisbatan salbiy tasavvur uyg'otishi zamonaviy psixolingvistik tadqiqotlarda o'z isbotini topgan (Schloneger, 2016; Figueredo & Varnhagen, 2005).

Aynan shu ehtiyoj, ya'ni badiiy matnni mukammallashtirish va uning o'quvchiga ta'sir kuchini maksimal darajaga olib chiqish zarurati adabiy tahrir ilmi bevosita adabiyotdan o'sib chiqishiga sabab bo'lgan. Uning o'rne, ayniqsa, asarning yakuniy, mukammal matnini yaratish jarayonida yaqqol ko'rinadi. Muallifning hayotlik davridagi nashrlari, dastxatlari va turli tahririy variantlarini qiyosiy o'rganish orqali uning so'nggi ijodiy niyatini ifodalovchi matnni aniqlash ham muharrirlik, ham matnshunoslik faoliyatidir. Shuningdek, tahrir jarayoni muallif irodasi va muharrir aralashuvi o'rtasidagi nozik munosabatlarni o'rganish imkonini beradi. Bu esa, o'z navbatida, adabiy tanqid uchun yangi qirralarni ochadi. Demak, tahrir tarixini va nazariyasini o'rganish adabiy jarayonning yakuniy, ammo asar taqdirini belgilovchi hal qiluvchi bosqichini tushunish demakdir.

Natija va mulohazalar

O'zbek adabiyoti tarixida matn ustida ishlash, uni qayta-qayta sayqallash an'anasi uzoq tarixga ega bo'lib, u zamonaviy tahrir amaliyotining ilk kurtaklaridir. Asarlarning bir necha qo'lyozma nusxalari mavjudligi mumtoz ijodkorlarning o'z asariga yuksak mas'uliyat bilan yondashganidan, uning mukammalligi yo'lida doimiy izlanganidan dalolat beradi. Xususan, Alisher Navoiyning o'z asarlarini hayotlik chog'idayoq bir necha bor tahrir qilgani,

devonlarini tartibga solgani yoki zamondosh adiblarga tahlil-taqriz uchun bergani ma'lum (Valixo'jayev, 2023). Shoirning mashhur ruboiysining "Ilk devon"dagi shakli tahrir qilinib, *rafiq* so'zi fonetik va ma'noviy jihatdan ancha teran bo'lgan *shafiqqa*, *qadah* so'zi esa *qafasga* o'zgartirilishi va mukammal varianti "Xazoyin ul-maoniy"ga kiritilishi (Жымаҳўжа, 2022) shunchaki tuzatish emas, muallifning o'z matni ustidagi, yuksak badiiy didga asoslangan muharrirlik faoliyatining yorqin namunasidir.

Matn sifatiga bunday yondashuv Zahiriddin Muhammad Bobur ijodida o'ziga xos uslubiy yo'riqnoma darajasiga ko'tariladi. Uning o'g'li Humoyunga yozgan maktubidagi matn sifatiga oid tavsiyalari – "*mug'laqlik*"dan (mavhumlikdan) qochish va "*takalluf*"siz (ortiqcha bezaklarsiz) yozishga undashi, eng muhimi, yozilgan matnni qayta o'qib chiqish zarurligini uqtirishi – bugungi adabiy tahrirning ham asosiy tamoyillari – *aniqlik*, *ixchamlik*, *ravonlik* va *o'zini o'zi tahrir qilish* kabi talablarga to'liq mos keladi.

Matn sifatiga e'tibor XX asr boshlarida jadidlar faoliyati bilan yangi, ijtimoiy-ma'rifiy mazmun kasb etdi. Millat uchun yangi, sodda va tushunarli adabiy til yaratishni o'z oldiga maqsad qilgan Behbudiy, Fitrat, Cho'lpon kabi ma'rifatparvarlar o'zlarining gazeta, jurnal va darsliklarida til me'yorlarini barqarorlashtirish, uslubiy birlikni ta'minlash uchun ulkan tahririy ishlarni amalga oshirganlar. Ularning faoliyati tahrirning ijtimoiy-ma'rifiy vazifasini ham yaqqol ko'rsatib beradi (Қосимов, 2002).

Jahon adabiy jarayonida ham tahrir san'atining shakllanishi shunday tarixiy ildizlarga ega. Garchi qo'lyozmalar davrida ham xattotlar va kotiblar matnlarga ma'lum darajada tuzatishlar kiritgan bo'lsa-da, professional muharrirlik kasbining yuzaga kelishi bevosita kitob bosish texnologiyasining ixtiro qilinishi bilan bog'liq. XV asrda Gutenberg bosma dastgohni ixtiro qilishi bilan kitob nashri

ommalashdi va standartlashtirilgan, xatolardan xoli matnga ehtiyoj keskin ortdi. Bu esa matnni nashrga tayyorlovchi maxsus mutaxassislar – dastlabki musahhih va muharrirlar sinfining paydo bo‘lishiga turtki berdi (Janet, 2025).

XIX asrga kelib, G‘arb noshirlik amaliyotida muharrirning vazifasi shunchaki texnik tuzatuvchilikdan ancha yuqori pog‘onaga ko‘tarildi. Bu davrda muharrir adabiy jarayonning faol ishtirokchisiga aylandi. Masalan, “Scribner’s” nashriyotining afsonaviy muharriri Maksvell Perkinsning Frensis Skott Fitsjeraldning “Buyuk Getsbi” yoki Ernest Hemingueyning “Alvido, qurol!” kabi asarlari ustidagi faoliyati bunga yorqin misoldir. Perkins bu yozuvchilar uchun shunchaki xato tuzatuvchi emas, asarning kompozitsiyasi, obrazlar tizimi va hatto syujet rivojiga oid chuqur tahliliy maslahatlar beruvchi ijodiy hamkor bo‘lgan (Luey, 2009). Bu davrga kelib muharrir muallif irodasini o‘quvchiga eng mukammal shaklda yetkazish, asarning badiiy imkoniyatini to‘liq ochib berishga ko‘maklashish bilan shug‘ullanishga o‘tdi. Shu tariqa, u muallifning birinchi o‘quvchisi, eng xolis tanqidchisi va eng yaqin maslakdoshiga aylanib, adabiyot tarixida o‘zining munosib o‘rnini egalladi.

Rus adabiyotida tahrir sohasining shakllanishi G‘arb tajribasidan biroz keyinroq, asosan XVIII asrda, Pyotr I islohotlari va nashriyotlarning rivojlanishi bilan bog‘liq holda boshlandi. Dastlabki bosqichda muharrirlarning vazifasi asosan matnni bosmaga tayyorlashning texnik jihatlari bilan cheklangan bo‘lsa, XIX asrga kelib rus adabiyotining “oltin davri”da tahrir faoliyati tubdan o‘zgardi. Bu davrda u adabiy matnning mantiqiy tuzilishi, uslubi va mazmunini takomillashtirishga qaratilgan yuksak ijodiy jarayonga aylandi. Taniqli olim K. Nakoryakovaning ta’kidlashicha, V. Belinskiy, N. Nekrasov, I. Turgenev kabi buyuk adiblar va tanqidchilar o‘z davrining yetuk muharrirlari ham bo‘lishgan. Ular “Современник”, “Отечественные записки” kabi jurnallarda yosh

yoʻzuvchilarning asarlarini shafqatsiz, ammo xayrixohlik bilan tahrir qilib, ularning mahoratini oshirishga ulkan hissa qoʻshganlar. Bu davr muharrirlari mualliflar bilan yaqindan ishlab, matnning estetik va mantiqiy sifatini oshirishga katta eʼtibor berganlar (Накорякова, 1973).

XX asrga kelib, ayniqsa, sovet davrida tahrir faoliyati kuchli mafkuraviy vazifani ham oʻtay boshladi. Shu bilan birga, aynan shu davrda Rossiyada adabiy tahrir alohida fan sifatida shakllandi va uning nazariy asoslari yaratildi. Bu jarayonda, ayniqsa, K. Bilinskiyning xizmatlari beqiyosdir. Uning saʼy-harakatlari bilan Moskva poligrafiya institutida tahririyat-nashriyot ishi fakulteti tashkil etildi va u tahrir nazariyasi boʻyicha birinchi fundamental darslik va qoʻllanmalarni yaratdi. Bilinskiy tahrirni siyosiy, ilmiy va adabiy jihatdan qayta ishlashdan iborat yagona ijodiy jarayon sifatida talqin qildi va uning metodologiyasini ishlab chiqdi (Vikipediya, 2025). Keyinchalik D. Rozental, A. Milchin kabi olimlar bu anʼanani davom ettirib, rus tahrir maktabini dunyoning eng kuchli nazariy-amaliy maktablaridan biriga aylantirdilar.

Xulosa

Adabiy tahrir va adabiyot bir-birini taqozo etuvchi hodisadir. Oʻzbek mumtoz adabiyoti, Gʻarb va rus noshirlik maktablari misolidagi tahlil shuni koʻrsatdiki, tahrir amaliyoti adabiy jarayonning shunchaki texnik bosqichi emas, asarni mukammallashtirish yoʻlidagi ijodiy-tahliliy qismidir. Garchi har bir madaniy muhitda oʻziga xos, masalan, Navoiyda badiiy yuksaklikka intilish, Boburda uslubiy aniqlik, Perkins maktabida muallif bilan hamkorlikda ishlash kabi oʻzanda rivojlangan boʻlsa-da, professional tahrirning asosiy tamoyillari universal xarakterga ega ekanini koʻrish mumkin. Bular – matn yaxlitligini taʼminlash, mantiqiy izchillikka erishish, muallif uslubi va niyatini hurmat qilishdir. Demak, tahrir faoliyati adabiy asarning yaralish jarayonini, uning yakuniy va mukammal

shaklga kelish bosqichlarini o'rganishda adabiyotshunoslik uchun muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

Bugungi raqamli davrda, sun'iy idrok matn yaratish jarayoniga faol aralashayotgan bir sharoitda tahrirning tarixiy tajribasini o'rganish har qachongidan ham dolzarbroqdir. Bu tarixiy tajriba bizga inson tafakkuri mahsuli bo'lgan matnni mashina generatsiyasidan farqlash, muallifning o'ziga xos uslubini saqlab qolish va matnning estetik qiymatini baholash mezonlarini beradi. Shu nuqtayi nazardan, ushbu tarixiy an'analarni zamonaviy raqamli texnologiyalar imkoniyatlari bilan uyg'unlashtirgan holda o'rganish va bo'lajak filolog-mutaxassislarga o'rgatish – bu ularda ham klassik matnshunoslik bilimlarini, ham zamonaviy media savodxonlikni shakllantirish demakdir. Bu esa, o'z navbatida, adabiyotshunoslik va til ta'limi oldida turgan eng muhim va istiqbolli vazifalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

- Figueredo, L., & Varnhagen, C. (2005). Didn't you run the spell checker? Effects of type of spelling error and use of a spell checker on perceptions of the author. *Reading Psychology*, 26(4–5), 441–458.
- Janet. (2025, 18-sentyabr). *A short history of proofreading*. Accuracy Matters. Olingan: <https://accuracymatters.co.uk/a-short-history-of-proofreading/>
- Luey, B. (2009). Modernity and Print III: The United States 1890–1970. In *A Companion to the History of the Book*. Wiley-Blackwell.
- Schloneger, R. (2016). Is This Author Intelligent? The Effect of Spelling Errors on Perception of Authors. *Linguistics Senior Research Projects*, 1–29.

- Valixojayev, B. (2023). *Nizomiddin Mir Alisher Navoiy (davri, zamondoshlari, hayoti, faoliyati, merosi). Birinchi qism*. Xurshid Davron kutubxonasi. Olingan: <https://kh-davron.uz/kutubxona/alisher-navoiy/botirxon-valixojayev-alisher-navoiy-davri-1.html>
- Vikipediya. (2025, 20-sentyabr). *Былинский, Константин Иакинфович*. Vikipediya. Olingan: https://ru.wikipedia.org/wiki/Былинский,_Константин_Иакинфович
- Жумахўжа, Н. (2022). Сатрлар силсиласидаги сеҳр. In *Истиқлол даври ўзбек навоийшунослиги: 30 жилдлик*. Tamaddun.
- Қосимов, Б. (2002). Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Маънавият.
- Накорякова, К. (1973). *Редакторское мастерство в России XVI–XIX вв.: очерк и учебные материалы*. Издательство Московского университета.

THEORETICAL AND HISTORICAL FOUNDATIONS OF LITERARY EDITING: THE HARMONY OF NATIONAL HERITAGE AND GLOBAL EXPERIENCE

Abstract. This thesis explores the intrinsic connection between literary editing and literary studies, analyzing its theoretical and historical foundations. The stages of development of editorial approaches aimed at ensuring text quality are examined comparatively through the examples of Uzbek classical literature (Navoi, Babur), as well as Western (U.S., European) and Russian publishing schools. Although the traditions of editing have evolved differently across cultures, it is demonstrated that the fundamental principles of professional editing—accuracy,

logical consistency, and respect for the author's style—possess a universal character.

Keywords: literary editing, literary studies, history of editing, Navoi, Babur, publishing school, author

ТЕОРЕТИКО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ РЕДАКЦИИ: СООГЛАСОВАНИЕ НАЦИОНАЛЬНОГО НАСЛЕДИЯ И МИРОВОГО ОПЫТА

Аннотация. В данной статье рассматривается неразрывная связь литературного редактирования с литературоведением, а также анализируются его теоретические и исторические основы. На примере узбекской классической литературы (Навои, Бабур), западных (США, Европа) и российских издательских школ проводится сравнительное исследование этапов формирования редакторских подходов, направленных на обеспечение качества текста. Несмотря на различия в культурных традициях, показано, что основные принципы профессионального редактирования — точность, логическая последовательность и уважение к авторскому стилю — обладают универсальным характером.

Ключевые слова: литературное редактирование, литературоведение, история редактирования, Навои, Бабур, издательская школа, автор